

**ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΓ' ΑΙΩΝΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΓΙΑ ΑΛΛΟΙΩΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΙΩΝ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ¹**

Υ Π Ο
Ἄρχιμ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ χρήση καὶ παράθεση πατερικῶν χωρίων στὶς θεολογικὲς συζητήσεις στὸ Βυζάντιο, ὡς ἄλλωστε καὶ ἡ παραχάραξη αὐτῶν, δὲν εἶναι ἄγνωστο φαινόμενο, στὴ βυζαντινολογικὴ ἐπιστῆμη. Ἦδη οἱ ἐρευνητὲς τῆς περιόδου τοῦ 9ου ἕως τοῦ 15ου αἰώνα², ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτὸ καὶ τὰ ἀποτελέσματά τους ἔχουν διαφωτίσει ἀρκετὰ προβλήματα. Ἐν τούτοις ὁμως ἀπαιτεῖται περαιτέρω μελέτη καὶ ἐπεξεργασία σὲ δύο εἰδικότερους τομεῖς, τῆς μεθόδου ἀλλοίωσης καὶ χρήσης συγκεκριμένων πατερικῶν χωρίων καὶ ἔργων ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἀνεξερεύνητου πεδίου τῶν πατερικῶν συλλογῶν καὶ τῶν δογματικῶν ἀνθολογιῶν (florilèges)³.

Μὲ τὶς ἀναφορὲς, κατὰ τὸν ΙΓ' αἰώνα, γιὰ τὴν ἀξιοπιστία καὶ

1. Εἰσήγηση στὸ ΙΓ' Συνέδριο Πατερικῆς Θεολογίας (Διεθνές), μὲ θέμα: «Γρηγόριος Νύσσης. 1600 Ἴτη ἀπὸ τὴ κοίμησή του», Ἀθῆναι 27-29 Σεπτεμβρίου 1994, τὸ ὁποῖο διοργανώνεται κάθε χρόνο ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ ὑπευθυνότητα τοῦ καθηγ. Στυλ. Παπαδόπουλου.

2. H. Fühmann, «Die fälschungen im Mittelalter», *Historische Zeitschrift* 197 (1963), 529-554. W. Speyer, *Die literarische fälschung heidnischen und christlichen Altertun*, München 1971, σελ. 297-298. Β. Ψευτογκά, «Φιλολογικὴ συζήτησις ἡσυχαστῶν καὶ ἀντιησυχαστῶν γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς ῥήσις τοῦ Μεγ. Βασιλείου: “Ὁ τετοκῶς βάλους δρόσου οὐχ ὁμοίως τὰς τε βάλους καὶ τὸν υἶδν ὑπεστήσατο”», *Τόμος Ἑόρτιος 1600ῆς ἐπετείου θανάτου Μεγ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1981, 151-167. Θ. Ζήση: «Ἡ ἀξιοπιστία τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἰωάννου Πλουσαδινοῦ ἢ Ἰωσήφ Μεθώνης (1429-1500)», *Aksun - Thyateira. A Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateira and Great Britain*, London 1985, σελ. 165-168. Βλ. Φειδᾶ, *Μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς Συνόδου Φερράρας - Φλωρεντίας*, Ἀθῆναι 1990, σελ. 37-69.

3. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν πατερικῶν συλλογῶν καὶ ἀνθολογιῶν (florilèges) βλ. Etienne Sargologos f.s.c., *Un traite de vie spirituelle et morale du XIe siècle: le florilège sacro-profane du manuscrit 6 de Patmos. Introduction, texte critique, notes et tables*, Thessalonique 1900, σελ. 21-22.

ἀλλοίωση ἔργων καὶ χωρίων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης διαφαίνεται ἢ μέθοδος καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἀλλοίωσης, ἐνῶ παραμένει ἀδιερεύνητο τὸ θέμα τῆς παρουσίας τῶν ἔργων τοῦ ἱ. πατέρα στὶς πατερικὲς συλλογὲς καὶ ἀνθολόγια.

Συγκεκριμένα στὴ Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατριαρχίας τῶν Ἰωάννου Βέκκου (1275-1282) καὶ Γρηγορίου Β΄ τοῦ Κυπρίου (1282-1289), μὲ ἀφορμὴ τὶς θεολογικὲς συζητήσεις γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», πραγματοποιοῦνται συνοδικαὶ συζητήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀλλοίωση ἔργων καὶ χωρίων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, τὰ ὁποῖα προβάλλονται εἴτε ἀπὸ τοὺς λατινόφωνους-ἐνωτικoὺς, εἴτε ἀπὸ τοὺς ἀνθενωτικoὺς, γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὶς θεολογικὲς ἀντιλήψεις τους. Οἱ ἀναφορὲς καὶ συζητήσεις ἀφοροῦσαν συγκεκριμένα ἔργα καὶ χωρία τοῦ ἱ. πατέρα, τὸν «Ἐπίλογο τῆς Γ΄ Ὁμιλίας στὴ Κυριακὴ Προσευχῆ», τὸ ἔργο «Μακρίνια», τὸ ἀπωλεσθὲν ἔργον «Θεογνωσία» καὶ τὰ δύο κατ' ἔξοχὴν θεολογικὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης, τὸν «Α΄ Ἀντιρρητικὸν Λόγον στὸν Εὐνόμιο» καὶ τὴν «Πρὸς Ἀβλάβιον» Ἐπιστολή.

1. Η ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΟΥ 1280 ΚΑΙ Ο ΜΙΧΑΗΛ ΕΣΚΑΜΜΑΤΙΣΜΕΝΟΣ

α) Τὰ ἱστορικὰ δεδομένα.

Στὴ σύγχρονη φιλολογικὴ ἐπιστῆμη, σχετικὰ μὲ τὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης, εἶναι γνωστὴ ἡ συζήτηση γιὰ τὴν γνησιότητα τοῦ Ἐπίλογου τῆς Γ΄ Ὁμιλίας του στὴ Κυριακὴ Προσευχῆ.

Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Angelo Mai⁴ τὸ ἔτος 1833 ἀπὸ κώδικες τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης⁵ ἐκδίδει τὸ ἀπόσπασμα, τὸ ὁποῖο στὶς μέχρι τότε ἐκδόσεις ἢ δὲν ὑπῆρχε ἢ παρουσιαζόταν χωρὶς τὴν πρόθεση «ἐκ» στὴ φράση «τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προσμαρτυρεῖται»⁶.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καταβάλλεται προσπάθεια τόσο ἀπὸ τοὺς πατρολόγους, ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς φιλολόγους-ἐκδότες τῶν ἔργων τοῦ

4. A. Mai, *Scriptorium veterum nova collection* 7, Roma 1833, σελ. 6-7. Τοῦ ἰδίου, «Dessirtatio de S. Gregorii Nysseni fragmento in eius editionibus desiderato neque particula dogmatica ἐκ contra schismaticos corruptores», *Nova Patrum Bibliotheca* 4, Roma 1847, σελ. 40-53.

5. Πρὸβλ. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 40.

6. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ συγκεκριμένο χωρίο βλ. Margarete Altenburger und Friedhelm Mann, *Bibliographie zu Gregor von Nyssa. Editionen. Übersetzungen. Literatur*, Leiden 1988, σελ. 275 καὶ 312.

ἀγ. Γρηγορίου Νύσσης, νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ παρούσα προσθήκη εἴτε ἀποδιδόμενη εἰς τὸ «ἐκ παραδρομῆς» λάθος κάποιου ἀντιγραφέα, εἴτε μὲ βάση τὴ θεολογία τοῦ ἱ. πατρὸς. Καμμία ὁμως ἀπὸ τὶς προτεινόμενες λύσεις δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ γνώμες τῶν εἰδικῶν νὰ διχάζονται καὶ ἡ συζήτηση νὰ συνεχίζεται⁷.

Κάπως παρόμοια ἦταν καὶ στὴ Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα. Τὸ χωρίο αὐτὸ εἴτε μὲ τὴν προσθήκη τῆς πρόθεσης «ἐκ», εἴτε χωρὶς τὴν προσθήκη ἦταν διαδεδομένο καὶ σημαντικὸ τόσο στοὺς ἐνωτικούς, ὅσο καὶ στοὺς ἀνθενωτικούς κύκλους⁸.

Ἀπὸ τὸ «Σημείωμα Συνοδικὸν» τοῦ πατριάρχου Ἰωάννη Βέκκου καὶ ἀπὸ ἄλλες παράλληλες μαρτυρίες τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ ἱστορικῶν Γεωργίου Μετοχίτη καὶ Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη πληροφοροῦμεθα, ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἐσκαμματισμένος, Ρεφαιρενδάριος (1277-1285)⁹ καὶ Χαρτοφύλακας (1286-1287)¹⁰ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἀλλοιώνει, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ¹¹, τὸν χειρόγραφο κώδικα, ὁ ὁποῖος περιεῖχε τὶς Ὁμιλίαι στὴν Κυριακὴ Προσευχῆ τοῦ ἀγ. Γρηγορίου Νύσσης, μὲ τὴν ξέση τῆς πρόθεσης «ἐκ» ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη φράση τοῦ ἐπίλογου τῆς Γ' Ὁμιλίας. Μὲ ἀφορμὴ τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ τὴν ὁμολογία τοῦ Ρεφαιρενδάριου συγκαλεῖται τὴν 3ῃ Μαΐου 1280¹² σύνοδος «ἐν τοῖς κατὰ τὸν ἅγιον Θεοφύλακτον κελλίσις»¹³ ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου Βέκκου καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἱεροτάτων ἀρχιερέων

7. Βλ. Στυλ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Β'*, Ἀθήναι 1990, σελ. 600.

8. Μ. Ὁρφανοῦ, *Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη, Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο*, Ἀθήναι 1986, σελ. 269, ὑποσ. 1.

9. Τὸ ἔτος 1277 ὑπογράφει τὴν «Ἐγγραφο ἀσφάλεια τῶν Κληρικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐπὶ τῇ εἰρήνῃ δῆθεν τῶν Ἐκκλησιῶν» μὲ τὸν τίτλο τοῦ ρεφαιρενδάριου τῆς ἀγνωπίας Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας (βλ. V. Laurent et J. Darrouzès, *Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976, σελ. 471, 9-10), ὡς ἐπίσης καὶ τὸν «Τόμο» τῆς συνόδου τῶν Βλαχερνῶν Β' (1285) (βλ. V. Laurent, «Les signataires du second synode des Blachernes (été 1285)», *Echos d' Orient* 26 (1927), 141. Γιὰ τὸν τίτλο τοῦ Ρεφαιρενδάριου βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les Ὁφφίκια de l' église byzantine*, Paris 1970, σελ. 373.

10. Τὸ ἔτος 1289 ὁ Μιχαὴλ εἶναι ἤδη χαρτοφύλακας τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας βλ. Γ. Παχυμέρη, «Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος» II,3. Bonne II,115.

11. Πρβλ. Ἰ. Βέκκου, «Σημείωμα Συνοδικὸν», *PG* 141,288 Α. Γ. Μετοχίτη, «Ἱστορία Δογματικὴ» I,65, *Cozza-Luzi*, σελ. 86.

12. Ἰ. Βέκκου, Ἐνθ' ἀνωπ., *PG* 141,281B.

13. Σχετικὰ μὲ τὸ κελλὶ τοῦ ἀγ. Θεοφύλακτου βλ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l' Empire Byzantine, partie I Le siege de Constantinople et le patriarcat Oecumenique, τόμ. II. Les Eglises et les monasteres*, Paris 1953, σελ. 255.

Χαλκηδόνος Νικολάου, Ἀθηνῶν Μελετίου, Λαρίσσης Νικάνδρου, Σερρών Λέοντος, Χερσῶνος Θεοδώρου, Σογδαίας Θεοδώρου, Προικονήσου Νικολάου, Βερροίας Λέοντος καὶ τῶν θεοφιλεστάτων ἀρχόντων¹⁴, ἡ ὁποία κατεδίκασε τὴν ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Μιχαήλ¹⁵. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρουν ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος, ὁ χαρτοφύλακας Κ. Μελητινιώτης, ὁ ὁποῖος κατέγραψε τὸ «Σημείωμα Συνοδικὸν» στὸν οἰκεῖο κώδικα¹⁶, καὶ ὁ Γεώργιος Μετοχίτης στὸν ἀνέκδοτο «Περὶ Ἐκπορεύσεως τοῦ ἀγίου Πνεύματος» λόγο του¹⁷.

Τὰ μέλη τῆς συνόδου προέβησαν σὲ αὐτοψία τοῦ ἴδιου τοῦ κώδικα, ἐφόσον κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γ. Μετοχίτη¹⁸, ὁ Μιχαήλ ὑπέδειξε καὶ τὴν βίβλον «καθ' ἣν τοῦτο εἰργάσατο». Ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτῆ οἱ συνοδικοὶ ἐπιβεβαίωσαν ἀφ' ἐνὸς τὴν παρασημείωσιν καὶ τὸ ἀξιόπιστον τῆς ὁμολογίας τοῦ Μιχαήλ, τὴν ὁποῖαν παρέλαβον δι' ἀκοῆς¹⁹, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι πραγματικὰ ὁ Μιχαήλ «χρησάμενος μαχαίρα τὸ ἐκ τοῦ λόγου ἀπέξυσε... τὴν ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ κειμένην... ἀφήκεν δ' αὐτὴν οὕτως ἀναγινώσκεισθαι τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγεται καὶ τοῦ Υἱοῦ εἶναι προσμαρτυρεῖται»²⁰.

Ὁ συγκεκριμένος κώδικας πληροφοροῦμεθα ὅτι ἦταν κτῆμα Γεωργίου Πεντεκκλησιώτου, γαμπροῦ τοῦ Μ. Οἰκονόμου Θεοδώρου Ξιφιλίνου καὶ συγγάμπρου τοῦ Ἐσκαμματισμένου²¹. Ὁ Ἰωάννης Βέκκος τὸν χαρακτηρίζει «ὡς βίβλον πολλὴν τὴν σεμνότητα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος ἐν ἧ πονήματα ἦσαν διάφορα θεοκρότητα τοῦ τῶν Νυσσαίων φωστῆρος, Γρηγορίου δηλαδὴ τοῦ μεγάλου καὶ θαυμασίου Πατρὸς»²², ὁ Κ. Μελητινιώτης «ὡς παλαιὰ δέλτος καὶ λαμπρὰ τοῦ Νύσσης»²³ ὁ δὲ Γ.

14. Ἰ. Βέκκου, Ἐνθ' ἀνωτ., PG 141,281B.

15. *Αὐτόθι*.

16. Μ. Ὁρφανοῦ, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 273, 4-6.

17. Πρβλ. V. Laurent, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, I, Les actes des Patriarches fasc 4: Les Regestes de 1208 à 1309, no 1447*, Paris 1971, σελ. 24. Μ. Ὁρφανοῦ, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 5, 5 καὶ 273, 3.

18. Πρβλ. Γ. Μετοχίτη, «Περὶ τῆς Ἐκπορεύσεως τοῦ ἀγ. Πνεύματος», *Vatic. gr. 1716, φ. 39r*. Τοῦ ἰδίου, «Ἱστορία Δογματικῆ» I, 65, *Cozza-Luzi*, σελ. 86. Κ. Μελητινιώτη, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο», Μ. Ὁρφανοῦ, 273, 4-6. Τοῦ ἰδίου, «Περὶ τῆς Ἐκπορεύσεως Λόγος Β', κβ'», PG 141,1193C. Ἰ. Βέκκου, Ἐνθ' ἀνωτ., PG 141,288A.

19. Πρβλ. Ἰ. Βέκκου, Ἐνθ' ἀνωτ., PG 141,288.

20. Ἰ. Βέκκου, Ἐνθ' ἀνωτ., PG 141,285D. 288A,B.

21. Ἰ. Βέκκου, Ἐνθ' ἀνωτ., PG 141,288A.285C. Γ. Μετοχίτη, «Περὶ τῆς Ἐκπορεύσεως τοῦ ἀγ. Πνεύματος», *Vatic. gr. 1716, φ. 39r*.

22. Ἰ. Βέκκου, Ἐθ' ἀνωτ., PG 141,284D.285D.

23. Κ. Μελητινιώτη, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο», Μ. Ὁρφανοῦ, 272,2.

Μετοχίτης «ὡς παλαιὰ καὶ τῶν ἐγκρίτων»²⁴, ἐνῶ στὸν ἀνέκδοτο λόγο του δηλώνει ὅτι τὸ χειρόγραφο ἦταν ἀπὸ τὰ γνήσια καὶ ἀρχαῖα καὶ ἀξιοθέατα καὶ «κατὰ πᾶσαν καλλονὴν ἀσφάλειαν συντηρήσεως ἄξιον»²⁵. Τέλος γνωρίζουμε ὅτι ὁ συγκεκριμένος κώδικας περιέχει καὶ τὴν «πρὸς Ἀβλάβιον» Ἐπιστολὴ τοῦ Νύσσης, ἐπίσης ἀλλοιωμένη²⁶. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ποῦ μᾶς παραδίδει ὁ πατριάρχης Ἰ. Βέκκος γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ κώδικα μετὰ τὴν παραχάραξή του ἀπὸ τὸν Μιχαήλ. Ὁ κώδικας μὲ τὴν ξέση τῆς πρόθεσης «ἐκ», «ὐπὸ τῶν ἀνθρακωτικῶν λωβητήρων... φέρει κενόν», μὲ ἀποτέλεσμα «μῆτε τὸ ἐντεῦθεν τοῦ ἐκ λείποντος ἀσφαλὲς εἶναι, μῆτε μὴν προστεθέντος καὶ πάλιν τὸ ἀξιόπιστον ἔχειν τὴν βίβλον καὶ ἀσφαλὲς, ἐκ τοῦ προσφάτως λογιζέσθαι προστεθῆναι διὰ τοῦ ξύσματος ὑποπτον»²⁷.

β. Ἡ κανονικότητα τοῦ χωρίου.

Ὁ μελετητὴς τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ συγκεκριμένου χωρίου, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν γνώμη τοῦ Iohannes Collahan²⁸, κατατάσσει αὐτὴν σὲ τρεῖς ομάδες, οἱ ὁποῖες ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀξιόλογων χειρογράφων.

Στὴν πρώτη ομάδα ἀνήκουν τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα ἡ πρόθεσις «ἐκ» ὑπάρχει στὸ συγκεκριμένο χωρίο. Σ' αὐτὴν περιλαμβάνονται ἡ ἀρχαία συριακὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ βου αἰῶνα καὶ τὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ 9ου αἰῶνα (Vatic. gr. 2066, φ. 86v).

Στὴν δευτέρη ομάδα ἀνήκουν τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα ἡ πρόθεσις «ἐκ» δὲν ὑπάρχει. Στὴν τρίτη ομάδα, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ γιὰ τὸ θέμα μας, ἀνήκουν τὰ χειρόγραφα τοῦ 9ου-10ου αἰῶνα, στὰ ὁποῖα ἡ πρόθεσις ὑπῆρχε καὶ γιὰ διάφορους λόγους ἔχει ἀφαιρεθεῖ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τὴν ὁποία παρουσιάζει ὁ κώδικας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης Gr. 67 τοῦ 11ου αἰῶνα (φ. 96α) στὸν ὁποῖο ὁ ἀντιγραφέας σβήνει τὴν «ἐκ», ἐνῶ ἓνα δεύτερο χέρι τοῦ 15ου-16ου αἰῶνα προσθέτει τὸ «καὶ» στὸ κενὸ ποῦ ὑπῆρχε στὴ συγκεκριμένη

24. Γ. Μετοχίτη, «Ἱστορία Δογματικῆ» I,65, *Cozza-Luzi*, σελ. 86.

25. Τοῦ ἰδίου, «Περὶ Ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος», *Vatic. gr. 1716*, φ. 39r.

26. Κ. Μελιτηνιώτη, «Περὶ τῆς Ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος», *PG* 141,1193D.

27. Ἰ. Βέκκου, Ἐνθ' ἀνωτ., *PG* 141,288B. Πρὸβλ. Κ. Μελιτηνιώτη, «Περὶ τῆς Ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος, Β', κβ'», *PG* 141,1193C.

28. Gregorii Nysseii, «De Oratione Dominica. De Beatitudinibus», *Iohannes F. Callahan* Vol. VII,2, Leiden-N. York-Koln 1992, σελ. XI.

φράση²⁹ (πίνακας I). Ἀντίθετα στοὺς δύο κώδικες Vatic. gr. 448 τοῦ 9ου-10ου αἰώνα (φ. 204v - πίνακας II) καὶ Ottob. gr. 428 τοῦ 11ου αἰώνα (φ. 315r - πίνακας III) ἡ ξέση τῆς πρόθεσης «ἐκ» εἶναι φανερή, ὑπάρχει δὲ καὶ τὸ ἀνάλογο κενὸ στὴ συγκεκριμένη φράση.

Βέβαια, ἂν καὶ κατὰ τὸν A. Mai³⁰ ἡ ὑπαρξη τῆς πρόθεσης στὸν ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ κώδικα Vatic. gr. 2066 τοῦ 9ου αἰώνα καὶ στὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ 6ου αἰώνα εἶναι ἀπὸ τὶς σημαντικὲς μαρτυρίες, ἐν τούτοις στὴν περίφημη συλλογὴ τῶν πατερικῶν χωρίων *Doctrina Patrum* τοῦ 7ου-8ου αἰώνα ἡ «ἐκ» ἐλλεῖπει³¹ ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη φράση τῆς Ὁμιλίας, ἐνῶ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ἀπὸ τοὺς ἐνωτικοὺς τοῦ 13ου αἰώνα, Ἴ. Βέκκο, Γ. Μετοχίτη καὶ Κ. Μελιτηνιώτη³².

Ὁ W. Jaeger³³ θεωρεῖ ὅτι ἡ προσθήκη, καὶ ὄχι ἡ διαγραφή, τῆς πρόθεσης «ἐκ» ἔγινε κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ κάποιον ἐχθρὸ τοῦ ἱ. Φωτίου, κατὰ τὸν 9ον αἰώνα, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀντιγράφηκε σὲ ἄλλα χειρόγραφα, ἄποψη μὲ τὴν ὁποία συμφωνεῖ καὶ ὁ K. Holl³⁴. Ἀντίθετα ὁμοῦς ὁ A. Mai³⁵ ἐρμηνεύει τὸ φαινόμενο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς διαγραφῆς. Δέχεται δηλ. ὅτι ἡ διαγραφή τῆς «ἐκ» ἔγινε στὴ Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὸν 9ο αἰώνα, ἀπὸ κάποιον ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἱ. Φωτίου καὶ ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν λατινικὴ διδασκαλία. Ὁ Μιχαὴλ λοιπὸν γνώριζε τὴν διαμάχη γιὰ τὸ συγκεκριμένο χωρίο καὶ ἐν γνώσει τοῦ ἀλλοιώνει αὐτό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέψει τὸ χειρόγραφο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Βέκκος, κινούμενος ὡς ὁμόγνωμος τῶν Θεόδωρου Ξιφιλίνου καὶ Ἰωάννου Πεντεκκλησιώτη³⁶. Κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀλλοιώνει τὸ χωρίο

29. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 43.

30. A. Mai, *Dissertatio de S. Gregorii Nysseni*, σελ. 40-53.

31. F. Diekamp, *Doctrina Patrum de Incarnatione verbi*, Munchen 1907, σελ. 5.

32. Ἴ. Βέκκου, «Ἐπιγραφαὶ I», *PG* 141,613C-D. Τοῦ ἰδίου, «Περὶ Ἐκπορεύσεως I», 3-4, *PG* 141,161C-D. Κ. Μελιτηνιώτη, «Περὶ Ἐκπορεύσεως I», 39, *PG* 141,1132. Α. Γ. Μετοχίτη, «Ἀντίρρησις τῶν τριῶν κεφαλαίων ὧν ἐξέθετο Μάξιμος μοναχὸς ὁ Πλανούδης», *PG* 141, 1301B-C. Τοῦ ἰδίου, «Ἀντίρρησις τῶν ὧν συνεγράφατο Μανουὴλ ὁ τοῦ Κρήτης ἀνεψιὸς», *PG*, 141,1336D-1337B. Πρβλ. Μ. Ὁρφανοῦ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 269,1.

33. W. Jaeger, *Eine dogmatische interpolation im text von Gregori schrift de Oratione Dominica und ihr Kirchen-Politischer hintergrund*, Τοῦ ἰδίου, *Gregor von Nyssa's Lehre von Heiligen Geist*, Leiden 1966, σελ. 122-153.

34. K. Holl, *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhaltnis zu den grossen Kappadoziern*, Tubingen 1904, σελ. 217.

35. A. Mai, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 40-53.

36. Ἴ. Βέκκου, «Σημείωμα Συνοδικόν», *PG* 141,288A.

ὁ Μιχαὴλ φαίνεται ὅτι ἐκφράζεται ὡς ἀνθενωτικός, γιατί στή συνέχεια προσχωρεῖ στήν ἐνωτική μερίδα τοῦ Ἰωάννου Βέκκου, ἀφοῦ δὲ μεταμελήθηκε, ὁμολόγησε τὴν πράξη του αὐτὴ ἐνώπιον τῆς συνόδου. Μετὰ ὅμως τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ἰωάννου Βέκκου συντάχθηκε μὲ τὸν νέο πατριάρχη Γρηγόριο Β΄ τὸν Κύπριο, ἐνῶ ἀργότερα τέθηκε ἐχθρικὰ ἐναντι καὶ τοῦ πατριάρχη καὶ τοῦ «Τόμου» τῆς Συνόδου τῶν Βλαχερνῶν Β΄, τὸν ὁποῖο εἶχε ὑπογράψει³⁷. Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ὁ Κύπριος, γιὰ τὴν ἐπαμφοτερίζουσα αὐτὴ στάση τοῦ Μιχαὴλ γράφει στὸν ἐπίσκοπο Ἐφέσου Ἰωάννη Χειλᾶ, «ὁ μηδὲν ὑγιὲς μήτε διανοούμενος, μήτε λέγων Ἐσκαμματισμένους πολλὺς ἦν γλωσσαλγῶν, τὰ τε ματιώδη αὐτοῦ καὶ βακχικὰ καὶ παράφορα φθεγγόμενος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἡμᾶς συνταράσσων»³⁸, ἐνῶ ὁ Κ. Μελιτηνιώτης λέγει ὅτι εἶναι «ἀνθρωπος ἐκφρων καὶ ἐκμανεῖς τὸ πλεόν, ἢ τὴν γνώμην ἀσύστατος... σὺν τῇ κυριωνυμίᾳ τὸ ἐπίθετον»³⁹. Ὁ W. Jaeger πάντως, στηριζόμενος σὲ παλαιογραφικά, φιλολογικά καὶ θεολογικά ἐπιχειρήματα, θεωρεῖ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Μιχαὴλ Ἐσκαμματισμένου ἐπιστημονικά ἐπιλήψιμη, ἂν καὶ λογικὴ, γιατί ἡ ὑπαρξη τῆς πρόθεσης «ἐκ» εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν γενικότερη πνευματολογία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης⁴⁰.

Τὸν λόγο, λοιπόν, ἔχει ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τῆς περὶ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης καὶ ἰδιαίτερα τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο τῶν προθέσεων «ἐκ» καὶ «διά»⁴¹.

2. ΤΑ «ΜΑΚΡΙΝΙΑ» ΣΤΗ ΣΥΝΟΔΟ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ Β΄ (1285)

Ὁ Κ. Μελιτηνιώτης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Β΄ ὁ Κύπριος στὴ σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν Β΄ (1285) «αὐθαδῶς ἐξελάλησεν» γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ ἔργου τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης «Μακρίνεια»⁴², τοῦ γνωστοῦ λόγου «Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως» (PG

37. Πρβλ. V. Laurent, «Les signataires du second synode des Blachernes (été 1285)», *Echos d'Orient* 26 (1927), 141.

38. Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐφέσου Ἰωάννη πρὸς Χειλᾶ, Σ. Εὐστρατιάδου, Ἐπιστολαὶ καὶ Μῦθοι Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Οἰκουμηνικοῦ Πατριάρχου, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1910, ἀριθμ. 178, σελ. 184.

39. Κ. Μελιτηνιώτης, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο», Μ. Ὁρφανοῦ, 272,3-5.

40. W. Jaeger, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 148.

41. Πρβλ. A. de Halleux, «Manifesté par le Fils», *Revue Theologique de Louvain* 20 (1989), 3-31. Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία*, τόμ. Β΄, Ἀθήναι 1990, σελ. 599-600.

42. Κ. Μελιτηνιώτης, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο», Μ. Ὁρφανοῦ, σελ. 220,27-221,7.

46, 11-160). Ἐάν καὶ δὲν γνωρίζουμε λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὰ τῆς συνόδου⁴³, πληροφοροῦμεθα ἐν τούτοις ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ ἱστορικὸ Γ. Μετοχίτη ὅτι «φωνὴν ἐκείνην ἐν μέσοις δικαστηρίοις (ἐνν. ὁ πατριάρχης) ἐκρήξας ᾤφθη δυναστεία νενευμένος, τὴν ὅτι γνήσιον μὲν τοῦ Νύσσης πόνημα τὰ Μακρίνια, πλὴν τῆ Ἐκκλησία καθέστηκεν ἀπαράδεκτον»⁴⁴. Μὲ τὴν μαρτυρία αὐτῆ τοῦ Γ. Μετοχίτη προσδιορίζεται ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀμφισβήτησης ἀπὸ μέρους τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου. Δὲν ἀμφισβητεῖται δηλαδὴ ἡ γνησιότητα τοῦ ἔργου, ὡς πρὸς τὸν συγγραφέα, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ θεολογικὸ περιεχόμενον, γιὰ τὶς περὶ ἀποκαταστάσεως ἀντιλήψεις τοῦ ἔργου⁴⁵, ὅπως ἄλλωστε καὶ παλαιότερα εἶχε ἀναφέρει ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Α΄ (715-730)⁴⁶. Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ὁμοῦ γνωρίζει καὶ τὴν ἀλλοίωση, τὴν ὁποία ἔχει ὑποστῆ τὸ κείμενον. Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψη ἄμεσων πηγῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει τὴν περαιτέρω μελέτη τοῦ θέματος. Πάντως στὴ σύγχρονη περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης ἔρευνα δὲν τίθεται πλέον ὡς πρόβλημα⁴⁷.

3. Η ΑΛΛΟΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΠΩΛΕΣΘΕΝΤΟΣ ΕΡΓΟΥ «ΘΕΟΓΝΩΣΙΑ»

Τρίτο σημαντικό φαινόμενο ἀλλοίωσης ἔργου τοῦ ἱ. πατρὸς εἶναι ἡ τοῦ ἀπωλεσθέντος ἔργου «Θεογνωσία». Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὴν Δογματικὴ Πανοπλία τοῦ Εὐθυμίου Ζυγαβηνοῦ (ca 1115)⁴⁸ (PG 130, 257C.312D-317D), τὸν Β΄ λόγο τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη πρὸς τὸν Θεόδωρο Δούκα τὸν Λάσκαρη⁴⁹, τὸν Ἀντιρρητικὸν λόγον τοῦ Κ. Μελιτηνιώτη⁵⁰ καὶ τέλος ἀπὸ τὸν ἁγ. Μάρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικό, ὁ ὁποῖος παραθέτει χωρίο «ἐκ τῆς βίβλου

43. Πρὸβλ. Μ. Ὁρφανοῦ, *Ἐνθ. ἀνωτ.*, σελ. 221,1.

44. Γ. Μετοχίτη, «Ἱστορία Δογματικῆ» Π, 29, *Cozza-Luzi*, σελ. 197.

45. Μ. Ὁρφανοῦ, *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σελ. 220,3.

46. Βλ. Μ. Φωτίου, «Μυριόβιβλος ἢ Βιβλιοθήκη Κώδιξ 233», *PG* 103,1108D.

47. Πρὸβλ. Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Β΄*, Ἀθήναι 1990, σελ. 619.

48. Πρὸβλ. Ἀνδ. Παπαβασιλείου, *Εὐθύμιος-Ἰωάννης Ζυγαβηνός. Βίος-Συγγραφαί*, Λευκωσία 1979 (διδ. διατρ.), σελ. 130. Τὰ ἀποσπάσματα καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἔργου ἔχουν μεταφρασθεῖ στὴ λατινικὴ καὶ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν J-P, *Migne* (*PG* 46,1112-1126). Σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο «Θεογνωσία» καὶ τὴν πατρότητά του βλ. Anonymi auttoris *Theognosiae* (saec IX/X) *Dissertatio Contra Iudeos*, éd. Michiel Mostens, Leuven 1986, (*Corpus Christianorum* 14), σελ. XXII-XXVI.

49. Ν. Βλεμμύδη, «Λόγος Β΄ περὶ τῶν δογματικῶν συζητήσεων πρὸς τὸν εὐσεβῆ βασιλέα Κωνσταντινουπόλεως Θεόδωρον Δούκαν τὸν Λάσκαρη», *PG* 142,577B.580B.

50. Κ. Μελιτηνιώτη, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο», Μ. Ὁρφανοῦ, σελ. 263,12-264,5.266,23-267,2.

τῆς καλουμένης Θεογνωσίας» τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης⁵¹.

Ὁ Κ. Μελιτηνιώτης στή παράθεση συγκεκριμένου χωρίου «τοῦ δ' ἔνεκα γὰρ καὶ Πνεῦμα στόματος ἄλλ' οὐχὶ λόγον στόματος, εἴρηκεν ὁ Δαβίδ (Ψαλμ. 32,6), ἵνα τὴν ἐκπορευτικὴν ιδιότητα τῷ Πνεύματι μόνῳ προσοῦσαν πιστώσῃται», ἀπὸ τὸ ἔργο «Θεογνωσία»⁵², κατηγορεῖ τοὺς ἀνθροπικούς ὅτι «σκολίως ἐκακούρησαν» τὸ χωρίο μὲ τὴν ἀντικατάσταση τῆς λέξης «τῷ Πνεύματι» μὲ «τῷ Πατρὶ». «Τῆς ἐκτεθείσης τὴν τῷ Πνεύματι λέξιν μετεποίησαν εἰς τὴν τῷ Πατρὶ», ἀναφέρει, «βουλόμενοι παραστήσαι τοῦ πατρὸς εἶναι τὸ ἐκπορευτικὸν ἴδιον, ὡς στερηῆσαι τὸν Υἱὸν ἐντεῦθεν αὐτοῦ, καὶ δεῖξαι σὺν τῷ Πατρὶ μὴ μετέχοντα»⁵³.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τὴν ὁποία παραθέτει ὁ Ἰ. Βέκκος ἀναφορικὰ μὲ τὴν μέθοδο καὶ τὸν τρόπο πού πραγματοποιήθηκε ἡ ἀλλοίωση τοῦ χωρίου αὐτοῦ. «Τὴν τινι λέξιν τρισὶ στοιχείοις εὐρόντες διαχαραττομένην συγκοπτικῶς», γράφει, «κατὰ ταῦτα δὲ καὶ τὴν πρὶν (ἐνν. πατρὶ) λέξιν, τὸ μέσον στοιχεῖον μεταποίησαντές τε, καὶ παραφθείραντες — καὶ γὰρ ἡ τοῦ ν πρὸς τὸ ρ μεταποιήσις εὐχερῆς — τοὺς μὴ ἐπεσκεμμένως ἀλλὰ παροδικῶς τὰς Γραφὰς ἐπιόντας ἠπάτησαν, τὸ τοῦ Πνεύματος ἴδιον τῷ Πατρὶ προσαρμόσαντες»⁵⁴.

Τὸ χωρίον αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπὸ τὰ σημαντικὰ στὴ διαμάχη γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγ. Πνεύματος, γιατί ἡ χρῆση του δὲν εἶναι διαδεδομένη μόνο μεταξὺ τῶν δύο ἀντιμαχόμενων ομάδων τοῦ 13ου αἰώνα, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ μετὰ ταῦτα, ἐφ' ὅσον χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἁγ. Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὸ ἀκοινώνητο κυρίως τοῦ ὑποστατικοῦ ιδιώματος τοῦ Θεοῦ Πατέρα⁵⁵.

Ἡ ἔλλειψη βέβαια ὀλόκληρου τοῦ ἔργου «Θεογνωσία» δημιουργεῖ ἀρκετὰ προβλήματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν θεολογικὴ κατανόηση τοῦ συγκεκριμένου χωρίου μὲ βάση τὴν συναφειακὴ (contexte) ἐρμηνεία του, ὃ δὲ προσδιορισμὸς τοῦ χρησιμοποιηθέντος ἀνθολογίου (florilège), ἐκ μέρους τῶν λατινοφρόνων, θὰ βοηθοῦσε στὸ ἀξιόπιστο ἢ μὴ τῆς κατηγορίας.

51. Μάρκου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, «Συλλογαὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος», *Patrologia Orientalis* 17,351.

52. Κ. Μελιτηνιώτη, *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 263,3. Παρὰ Νικηφόρω Βλεμμύδη, *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 13, PG 142,580B.

53. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 263,16-264,4.

54. Ἰ. Βέκκου, «Περὶ τῆς Ἐκπορεύσεως 12», PG 141,176BC. Τοῦ ἴδιου, «Ἀντιρρητικά τῶν... ἐπιστασιῶν», PG 141,549D-552A-C.

55. Γρηγορίου Παλαμᾶ, «Λόγοι ἀποδεικτικοὶ» Α', 19, Π. Χρήστου, *Γρηγορίου Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 47,1-6.

4. Ο «Α΄ ΑΝΤΙΡΡΗΤΙΚΟΣ ΚΑΤ' ΕΥΝΟΜΙΟΥ» ΛΟΓΟΣ – Η «ΠΡΟΣ ΑΒΛΑΒΙΟΝ» ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Δύο ἀπὸ τὰ κατ' ἐξοχὴν δογματικὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης, ὁ «Α΄ κατ' Εὐνομίου Ἀντιρρητικὸς λόγος» καὶ «ἡ πρὸς Ἀβλάβιον» ἐπιστολή του, εἶναι ἀπὸ τὰ περισσότερο χρησιμοποιηθέντα στὶς θεολογικὲς συζητήσεις γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ τὰ ὁποῖα δὲν ἔμμειναν ἀναλλοίωτα.

Συγκεκριμένα γιὰ τὸν «Α΄ Ἀντιρρητικὸ λόγος» ἔχουμε τὴν ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰωάννου Βέκκου καταγγελία, ὅτι ὅπως στὸ ἔργο «Θεογνωσία» ἔτσι καὶ ἐδῶ παρουσιάζεται ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ὀνόματος «Πνεύματος» μὲ τὸ ὄνομα «Πατῆρ»⁵⁶ στὸ χωρίο «ὡς γὰρ συνάπτεται τῷ πατρὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ εἶναι ἔχων οὐχ ὑστερίζει τὴν ὑπαρξίν, οὕτω πάλιν καὶ τοῦ μονογενοῦς ἔχεται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐπινοία μόνη κατὰ τὸ τῆς αἰτίας λόγον προθεωρουμένου τῆς τοῦ πνεύματος ὑποστάσεως»⁵⁷, τὴν ὁποία ὁ ἐκδότης W. Jaeger, χαρακτηρίζει ὡς *coniectura falsa*⁵⁸. Ἡ δευτέρα ἀλλοίωση εἶναι ἡ προσθήκη τῆς φράσης «καὶ ἐν τῷ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως ἐκ τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων ἔχειν»⁵⁹ ἀπὸ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων, στὸ χωρίο τοῦ ἴδιου ἔργου «τῆς δὲ πρὸς τὸν υἱὸν κατὰ τὸ ἄκτιστον συναφείας ... ἀφίσταται πάλιν τῷ ἰδιάζοντι ἐν τῷ μήτε μονογενῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆναι καὶ ἐν τῷ δι' αὐτοῦ τοῦ υἱοῦ πεφηνέναι». Μὲ τίς ἀλλοιώσεις αὐτὲς οἱ λατῖνοι πιστεύουν ὅτι κατοχυρώνεται ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία τῆς αἰτιακῆς ὑπαρξῆς σχέσης τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἀπὸ τὸν Θεὸν Πατέρα μόνο καὶ ἀποκλείεται ἡ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση⁶⁰.

Γιὰ τὴν ἀλλοίωση τῆς «πρὸς Ἀβλάβιον» ἐπιστολῆς τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης ἔχουμε τὴν ἐκ μέρους τοῦ Κ. Μελιτηνιώτη⁶¹ κατηγορία ὅτι οἱ ἀνθροπικοὶ ἀπῆλειψαν τὴν φράση «τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ

56. Ἰ. Βέκκου, «Περὶ τῆς ἀδικίας 2,23», PG 141,1001 B. Κ. Μελιτηνιώτου, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο», Μ. Ὁρφανοῦ, 262,1-3.

57. Γρηγορίου Νύσσης, «Ἀντιρρητικὸς κατ' Εὐνομίου Α΄», PG 45,464C. / W. Jaeger, *Gregorii Nisseni Opera I*, Berlin-Leiden 1960, 224,23-225,2.

58. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 225.

59. Πρβλ. Μ. Ὁρφανοῦ, Ἐνθ' ἄνωτ., 205,14-15.

60. Γρηγορίου Νύσσης, «Ἀντιρρητικὸς κατ' Εὐνομίου Α΄», PG 45,336CD. / W. Jaeger Ἐνθ' ἄνωτ., I,108,14-109,1. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τοῦ W. Jaeger: «videntur a Byzantino lectore hoc loco inculcata esse, cum Gregorii doctrinam de processione spiritus sancti non satis orthodoxe definitam esse et cum filioque conspirare quodam modo sentiret».

61. Κ. Μελιτηνιώτη, «Περὶ Ἐκπορεύσεως», PG 141,1193D. Τοῦ ἴδιου, «Λόγοι Ἀντιρρητικοὶ Δύο», Μ. Ὁρφανοῦ, 261,20-21.

τοῦ πρώτου», ἀπὸ τὸ χωρίο «καὶ τοῦ ἐξ αἰτίας ὄντος πάλιν ἄλλην διαφορὰν ἐννοοῦμεν τὸ μὲν γὰρ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, ὥστε καὶ τὸ μονογενὲς ἀναμφίβολον ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ μένειν, καὶ τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς εἶναι τὸ πνεῦμα μὴ ἀμφιβάλλειν, τῆς τοῦ Υἱοῦ μεσιτείας καὶ αὐτῷ τὸ μονογενὲς φυλλατουσίης καὶ τὸ πνεῦμα τῆς φυσικῆς πρὸς τὸν πατέρα σχέσεως μὴ ἀπειρογούσης»⁶² ἐνῶ διετήρησαν τὸ πρῶτο μέρος τῆς φράσης «τὸ μὲν γὰρ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου, ὡς καλῶς ταῖς ὄλαις εὐρισκόμενον δέλτοις»⁶³.

Τὸ σημαντικό αὐτὸ χωρίο, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ σαφὴ καὶ συγκεκριμένη μαρτυρία τῆς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσης τοῦ ἁγ. Πνεύματος γιὰ τοὺς λατινόφρονες - ἐνωπικούς, φαίνεται ὅτι ἔτυχε παρόμοιας ταιριαστικῆς καὶ κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 12ου αἰώνα, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ἰωάννη Κασταμονίτη (β' 1/2 IB'). Συγκεκριμένα ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος Ἰωάννης κατηγορεῖ τὸν λατῖνο μεταφραστὴ τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1180) Huguo Etherianus (ca 1110/1120-1182), ὅτι «δολίως» παρέλειψε ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίο, τὴν φράση «ἵνα καὶ τὸ μονογενὲς φυλάττοιτο»⁶⁴, τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε στὸ ἔργο του «Περὶ Ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος», γιὰτὶ ἡ ὅλη ἀναφορὰ τοῦ κειμένου στηρίζεται ἐπὶ τὸ ἀκοινῶντο τῶν θ. ιδιωμάτων καὶ τὸ μοναδικὸ τῆς γέννησης καὶ τῆς ἐκπόρευσης.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα πάντως τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ ἔργου πληροφοροῦμεθα: α) Ὅτι ὁ κώδικας ποὺ περιέχει τὴν ξέση τῆς πρόθεσης «ἐκ» περιλαμβάνει καὶ τὴν «πρὸς Ἀβλάβιο» ἐπιστολὴ ἀλλοιωμένη στὴ συγκεκριμένη φράση⁶⁵. β) Ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ κώδικα Marc. Gr. 68 τοῦ 12ου αἰώνα δεικνύει ἀκριβῶς ποιά ἦταν ἡ τάση γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἀλλοίωσης καὶ τῆς κατηγορίας τῶν λατινοφρόνων. Στὸν παραπάνω κώδικα ἔχουμε συγκεκριμένα τὴν παράθεση τοῦ χωρίου χωρὶς τὴν φράση «τὸ δὲ διὰ τοῦ προσεχῶς ἐκ τοῦ πρώτου», ἐνῶ ἓνα δεῦτερο χέρι τὴν προσθέτει στὸ περιθώριο τοῦ φύλλου⁶⁶.

62. Γρηγορίου Νύσσης, «Πρὸς Ἀβλάβιον», PG 45,133. / F. Müller, *Gregorii Nisseni Opera III,1*, Berlin-Leiden 1958,56,3-10.

63. Ἰ. Βέκκου, «Περὶ τῆς ἀδικίας» 2,23, PG 141,1001 B. Κ. Μελητηνιώτη, *Ἐνθ' ἄνωπ.*, Μ. Ὁρφανοῦ, 261,24-26.

64. Κώδικας Σινᾶ 1177, φ 220ν-221ν, στίχ. 22. Πρβλ. Β. Κατσάρου, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 262 καὶ 396.

65. Βλ. ὑποσ. 22 τῆς ἐργασίας.

66. Βλ. F. Müller, *Ἐνθ' ἄνωπ.*, σελ. 56.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ μελέτη καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ φαινομένου τῆς ἀλλοίωσης καὶ νόθευσης χωρίων καὶ ἔργων ὄχι μόνο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης ἀλλὰ καὶ γενικότερα ὅλων τῶν πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας ἀπαιτεῖ συστηματικότερη μελέτη τόσο τῶν ἀμέσων πηγῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἐκ μέρους τῶν βυζαντινῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὅσο καὶ τῶν ἐμμέσων, αὐτῶν τῶν δογματικῶν ἀνθολογίων (florilèges), ἀπὸ τὰ ὅποια φαίνεται ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς ἀντλοῦν τὰ συγκεκριμένα πατερικὰ χωρία οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἴσως δὲ νὰ ἔλκει ἀπὸ ἐκεῖ τὴν καταγωγή του καὶ τὸ φαινόμενο τῆς διαμάχης αὐτῆς.

Γιὰ τὶς ἀλλοιώσεις πάντως τῶν ἔργων τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε συμπερασματικὰ τὰ ἑξῆς:

α) Οἱ νοθεύσεις καὶ ἀλλοιώσεις γίνονται στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ λατινόφρονες ἢ ἐπαμφοτερίζοντα θεολογικὰ πρόσωπα (Μιχαὴλ Ἑσκαμματισμένος - Huguo Etherianus) ἢ ἀπὸ ἀνθηνωτικούς, κατὰ τὴν ἄποψη τῶν λατινοφρόνων.

β) Οἱ ἀλλοιώσεις ἀφοροῦν συγκεκριμένα χωρία καὶ ἀπὸ συγκεκριμένα ἔργα τοῦ ἱ. πατέρα, τὰ ὅποια εἶναι χρήσιμα στὶς θεολογικὲς διαμάχες τῆς ἐποχῆς.

γ) Οἱ νοθεύσεις ἔχουν ἀφετηρία τὶς θεολογικὲς ἀντιλήψεις τῶν παραχαρακτῶν (συμφωνία ἢ ἀσυμφωνία).

δ) Ἡ περίπτωση ἀλλοίωσης τοῦ ἀπωλεσθέντος ἔργου «Θεογνωσία» ἀποδεικνύει τὸ γενικὸ τοῦ φαινομένου, εἰδικὰ γιὰ τὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης.

ε) Ἡ περίπτωση τέλος τοῦ ἔργου «Μακρίνια» μᾶς παρουσιάζει ἀκόμη μία ἄλλη μορφή ἀμφισβήτησης, ὄχι μόνο τῆς κειμενολογικῆς, ἐκ μέρους μελῶν τῆς συνόδου τῶν Βλαχερνῶν Β΄ (1285), ἀλλὰ καὶ τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ἀντιλήψεων ποὺ ἐκφράζει τὸ συγκεκριμένο ἔργο.

